

Received: July 9, 2024; Revised: August 12, 2024; Accepted: August 20, 2024;

วันรับบทความ: 9 กรกฎาคม 2567; วันแก้ไขบทความ: 12 สิงหาคม 2567; วันตอบรับบทความ: 21 สิงหาคม 2567;

หลักธรรมทางพุทธศาสนาในประมวลจริยธรรมข้าราชการตุลาการ พ.ศ. 2529
ว่าด้วยอุดมการณ์ของผู้พิพากษาและจริยธรรมการปฏิบัติหน้าที่ในทางอรรถคดี
THE PRINCIPLES OF BUDDHISM IN THE CODE OF ETHICS FOR
JUDICIAL OFFICERS, B.E. 2529 (1986),
REGARDING THE IDEALS OF JUDGES AND THE ETHICS OF
CONDUCT IN ADJUDICATION.

ชุตติพงษ์ สมทรัพย์

คณะนิติศาสตร์ มหาวิทยาลัยพายัพ

Chutipong Somsap

Faculty of Law, Payap University

Corresponding Author E-mail: chusomsap@gmail.com

บทคัดย่อ

ประมวลจริยธรรมข้าราชการตุลาการ พุทธศักราช 2529 เป็นข้อบัญญัติทางมาตรฐานจริยธรรมซึ่งบังคับใช้กับผู้พิพากษาและตุลาการที่กำหนดให้ผู้พิพากษามีอุดมการณ์ในการประสาทความยุติธรรมแก่ผู้มีอรรถคดีด้วยความซื่อสัตย์สุจริต ทั้งกำหนดจริยธรรมในการปฏิบัติหน้าที่ของผู้พิพากษาทางอรรถคดีให้วางตนเป็นกลางและปราศจากอคติทั้งปวง ซึ่งข้อบัญญัติดังกล่าวมีความแน่นแฟ้นกับหลักธรรมทางพระพุทธศาสนาอย่างลึกซึ้งมาช้านาน โดยมีหลักธรรมที่สำคัญ ได้แก่ *หลักอกุศลมูล 3* คือ โลก โกรธ และหลง เพื่ออ้าวงไว้ซึ่งความซื่อสัตย์สุจริต *หลักอคติ 4* คือ ลำเอียงเพราะรัก โกรธ กลัว และเขลา เพื่อกุมใจให้ปราศจากอคติ *หลักพรหมวิหาร 4* ในข้อที่ว่าด้วยการวางใจเป็นกลางไม่เอนเอียง เพื่อวางตนเป็นกลางเมื่อปฏิบัติหน้าที่ นอกจากนี้ หลักธรรมดังกล่าวยังสะท้อนผ่านบทบัญญัติแห่งรัฐธรรมนูญ แสดงตนอยู่ในหลักนิติธรรม และเป็นแก่นสำคัญของหลักวิชาชีพนักกฎหมายอีกด้วย อันเป็นการยืนยันว่าหลักธรรมในทางพระพุทธศาสนานั้นมีความเป็นสากล ไม่ถูกจำกัดด้วยกาลเวลา สถานที่ หรือหมู่ชน

คำสำคัญ: หลักธรรม; พุทธศาสนา; ผู้พิพากษา; อุดมการณ์; จริยธรรม

Abstract

The Code of Ethics for Judicial Officers, B.E. 2529 (1986), is a standard of ethical regulations that applies to judges and judicial officers. It requires judges to embody the ideal of administering justice to litigants with honesty and integrity. It also establishes the ethical conduct of judges in adjudication, mandating that they remain impartial and free from all biases. This code has long been deeply intertwined with the principles of Buddhism, which include important doctrines such as the Three Unwholesome Roots (greed, anger, and delusion) to uphold honesty and integrity; the Four Types of Bias (bias due to desire, anger, fear, and ignorance) to maintain impartiality; and the Four Sublime States (particularly

equanimity) to ensure neutrality in performing duties. Moreover, these principles are reflected in the provisions of the Constitution, rooted in the rule of law, and are fundamental to the legal profession. This underscores that Buddhist principles are universal and not confined by time, place, or community

Keyword: principles; Buddhism; judges; ideals; ethics

บทนำ

บทความนี้มีวัตถุประสงค์เพื่อนำเสนอหลักธรรมทางพระพุทธศาสนา อันเป็นรากฐานสำคัญของมาตรฐานจริยธรรมของผู้พิพากษาและตุลาการของไทย ดังปรากฏในข้อบัญญัติแห่งประมวลจริยธรรมข้าราชการตุลาการ พุทธศักราช 2529 เนื่องจากองค์กรตุลาการเป็นองค์กรที่ใช้อำนาจตุลาการในการพิจารณาพิพากษาบรรดาอรรถคดีทั้งปวง โดยมีวัตถุประสงค์เพื่ออำนวยความสะดวกให้แก่ประชาชน การใช้อำนาจตุลาการจึงมีการแบ่งแยกอย่างชัดเจนออกจากอำนาจของฝ่ายบริหารและฝ่ายนิติบัญญัติ ทำให้ฝ่ายบริหารและฝ่ายนิติบัญญัติไม่สามารถใช้อำนาจในการให้คุณให้โทษในการแต่งตั้งโยกย้ายและลงโทษผู้พิพากษาได้ ซึ่งเป็นหลักการในการแบ่งแยกอำนาจอัติโดยออกเป็นสามฝ่าย คือ ฝ่ายนิติบัญญัติ ฝ่ายบริหาร และฝ่ายตุลาการ ตามทฤษฎีแบ่งแยกอำนาจ (Separation of Power) ของ Montesquieu ทั้งนี้ เพื่อรองรับหลักความเป็นอิสระของผู้พิพากษา ให้สามารถดำเนินการพิจารณาพิพากษาคดีอย่างถูกต้อง รวดเร็ว และเป็นธรรม ปราศจากการแทรกแซงจากบุคคลหรือองค์กรใด (สรารุช เบญจกุล, 2563: 63) ดังปรากฏในรัฐธรรมนูญแห่งราชอาณาจักรไทย พุทธศักราช 2560 ที่ได้บัญญัติรับรองไว้ในหมวด 10 มาตรา 188 วรรคสอง ว่า “ผู้พิพากษาและตุลาการย่อมมีอิสระในการพิพากษาอรรถคดีตามรัฐธรรมนูญและกฎหมายให้เป็นไปโดยรวดเร็ว เป็นธรรม และปราศจากอคติทั้งปวง” ด้วยแนวคิดแห่งหลักความเป็นอิสระของผู้พิพากษาตัวเอง จึงมีผลให้บุคคลซึ่งเป็นผู้พิพากษาต้องมีคุณสมบัติที่เหมาะสม และในขณะเดียวกันก็ต้องประพฤติปฏิบัติตนให้เป็นที่ยอมรับของสังคม เพื่อให้เกิดความเชื่อมั่นแก่ประชาชน ว่าจะเป็นผู้สามารถรักษาไว้ซึ่งความยุติธรรมภายใต้หลักนิติธรรมในการรับรองและคุ้มครองตามสิทธิและเสรีภาพของประชาชนตามที่กฎหมายบัญญัติ ผู้พิพากษาจึงต้องดำรงไว้ซึ่งมาตรฐานทางจริยธรรมที่นอกจากจะได้รับการกำหนดไว้ในประมวลจริยธรรมตุลาการแล้ว ยังควรต้องดำรงตนและปฏิบัติหน้าที่ตามหลักธรรมแห่งการปฏิบัติตนของผู้เป็นตุลาการที่เรียกว่า “หลักอินทภาษ” ซึ่งจารึกไว้ในคัมภีร์พระธรรมศาสตร์ โดยผู้พิพากษาจักต้องละทิ้งอคติ 4 ประการ เพื่อให้การพิจารณาตัดสินอรรถคดีเป็นไปด้วยความเที่ยงธรรม ปราศจากความลำเอียง (สรารุช เบญจกุล, 2563: 64) แม้ในปัจจุบันหลักอินทภาษดังกล่าว จะมีได้บัญญัติไว้อย่างชัดเจนในประมวลจริยธรรมข้าราชการตุลาการ พุทธศักราช 2529 ซึ่งเป็นข้อบัญญัติทางมาตรฐานจริยธรรมที่บังคับใช้สำหรับผู้ที่เป็นผู้พิพากษาและตุลาการ แต่ในข้อบัญญัติแห่งหมวด 2 จริยธรรมเกี่ยวกับการปฏิบัติหน้าที่ในทางอรรถคดี ข้อ 3 ก็บัญญัติให้ผู้พิพากษาจักต้องวางตนเป็นกลางและปราศจากอคติ โดยนัยของคำว่า “ปราศจากอคติ” นั้น ได้แก่ การละทิ้งอคติ 4 ประการ อันเป็นไปตามหลักอินทภาษที่มีรากเหง้ามาจากคัมภีร์พระธรรมศาสตร์ ซึ่งบรรพบุรุษตุลาการได้ยึดถือและปฏิบัติสืบเนื่องตลอดมาตั้งแต่ครั้งกฎหมายกรุงศรีอยุธยาจวบจนปัจจุบันนั่นเอง โดยจะได้นำเสนอในหัวข้อต่อไปเป็นลำดับ

อนึ่ง ในส่วนของประมวลจริยธรรมข้าราชการตุลาการ พุทธศักราช 2529 บทความนี้จะกล่าวถึงเฉพาะหลักธรรมในอุดมการณ์ของผู้พิพากษา และจริยธรรมเกี่ยวกับการปฏิบัติหน้าที่ในทางอรรถคดี

1. หลักธรรมในการพิจารณาคดีในกฎหมายสมัยอยุธยา

กฎหมายในสมัยอยุธยา หรือที่เรียกว่า “กฎหมายกรุงเก่า” นั้น มีกฎหมายวิธีสบัญญัติหรือวิธีพิจารณา คดีความในโรงศาล ว่าด้วย “กฎหมายลักษณะตระลาการ” ซึ่งกำหนดหน้าที่ของตระลาการ (ตุลาการ) ไว้ใน “ลักษณะอินทภาษ” ให้เป็นผู้ตัดสินคดีโดยเที่ยงธรรม ปราศจาก *อคติ* 4 คือ *ฉันทา โทสา ภยา และ โมหา* อันเป็นหลักธรรมทางพระพุทธศาสนาที่ยังแน่นแฟ้นอยู่ในข้อบัญญัติของประมวลจริยธรรมข้าราชการตุลาการ จนถึงปัจจุบัน กล่าวคือปรากฏในข้อ 3 แห่งประมวลจริยธรรมข้าราชการตุลาการ พุทธศักราช 2529 หมวด 2 จริยธรรมเกี่ยวกับการปฏิบัติหน้าที่ในทางอรรถคดี ที่บัญญัติว่า “ในการนั่งพิจารณาคดี ผู้พิพากษาจักต้องวางตนเป็นกลางและปราศจากอคติ ทั้งพึงสำรวมตนให้เหมาะสมกับตำแหน่งหน้าที่ แต่งกายเรียบร้อย ใช้วาจาสุภาพ พึงคู่ความและผู้เกี่ยวข้องทุกฝ่ายอย่างตั้งใจ ให้ความเสมอภาค และมีเมตตาธรรม” ทั้งนี้ โดยคณะกรรมการตุลาการผู้จัดทำประมวลจริยธรรมข้าราชการตุลาการ พุทธศักราช 2529 ซึ่งบังคับใช้อยู่ในปัจจุบัน เห็นว่าการประสาทความเที่ยงธรรมให้แก่คู่ความและสร้างความเชื่อถือศรัทธาในตัวผู้พิพากษาและสถาบันตุลาการ จำเป็นต้องอาศัยจริยธรรมข้าราชการตุลาการเป็นปัจจัยสำคัญ ซึ่ง *บรรพตุลาการ* ได้ถือปฏิบัติเกี่ยวกับจริยธรรมนี้อย่างเคร่งครัดเป็นประเพณี *สืบต่อกันมาเป็นเวลาช้านาน* ความเห็นของคณะกรรมการตุลาการดังกล่าว สะท้อนให้เห็นถึงความสำคัญของ *หลักอคติ 4* ในหลักธรรมทางพระพุทธศาสนา เพื่อให้ผู้พิพากษาใช้ปฏิบัติเป็นหลักการพื้นฐานในการพิจารณาอรรถคดี อันเป็นหลักธรรมที่มีมาแต่ครั้งอดีตสืบเนื่องจนถึงปัจจุบัน นอกจากนี้ กฎหมายลักษณะตระลาการ (*พระไอยการลักษณะตระลาการ*) ยังได้วางระเบียบควบคุมความประพฤติของตระลาการไว้ในบทที่ 36 ว่า “...พระมโนสารท่านว่าแก่สาธุทั้งหลายให้เร่งตั้งใจเอาธรรมวาจาจงเที่ยงแท้ อย่าให้เป็นบาปเป็นโทษ อย่าซึ่งโกรธแก่ลูกความ ให้ทำตามพระราชบัญญัติท่านว่าไว้ อย่าให้ลำเอียงอารมอิฉาวิชาแก่ราษฎรทั้งหลาย...” (เสนีย์ ปราโมช, 2559: 106-111) อันสอดคล้องและสนับสนุนการพิจารณาอรรถคดีของผู้พิพากษาโดยยึดหลักธรรมแห่ง *อคติ 4* ดังกล่าวด้วย ซึ่งทำให้เห็นเป็นประจักษ์ว่าหลักธรรมในทางพระพุทธศาสนานั้นอยู่เหนือกาลเวลา เป็น “*อกาลโก*” ซึ่งหมายความว่าพระธรรมคำสอนของพระพุทธเจ้านั้นให้ผลแก่ผู้ปฏิบัติโดยไม่จำกัดกาลเวลา ไม่ขึ้นกับกาลเวลา ให้ผลทุกเมื่อทุกโอกาส ให้ผลตามลำดับแห่งการปฏิบัติ คือได้บรรลุเมื่อใดก็ได้รับผลเมื่อนั้น ได้บรรลุถึงระดับใดก็ให้ผลในระดับเมื่อนั้น ทั้งความจริงแท้แห่งพระธรรมนี้ไม่มีกำหนดอายุกาล จริงแท้อยู่ตลอดกาล จริงแท้อย่างนั้นทุกยุคทุกสมัย (พระธรรมกิตติวงศ์, 2548) หลักธรรมในทางพระพุทธศาสนาจึงเป็นคุณต่อการประสาทความเที่ยงธรรมให้แก่ผู้มีอรรถคดีในโรงศาลเสมอมา แม้เวลาจะล่วงผ่านมานานเพียงใดก็ตาม

2. จริยธรรมในทางพระพุทธศาสนา

คำว่า “*จริยธรรม*” ที่แปลมาจากคำในภาษาอังกฤษว่า “*Ethic*” นั้น มาจากคำว่า “*Ethos*” ในภาษากรีก หมายถึง ประเพณีหรือการปฏิบัติตามกันมาเป็นเวลานาน หรือหมายถึงศีลธรรมของกลุ่ม (group morality) เรื่องของจริยธรรม จึงเป็นเรื่องดีชั่ว หรืออะไรควรทำหรือไม่ควรทำ ซึ่งความเป็นมนุษย์สามารถเรียนรู้และทำ

เช่นนั้นได้ ใน Encyclopedia ได้ให้ความหมายของ Ethic ว่า “A set of principles of right conduct” หรือ “A theory or system of moral values” พจนานุกรมฉบับราชบัณฑิตยสถาน พ.ศ. 2554 ให้ความหมายว่า คือ ธรรมที่เป็นข้อประพฤติปฏิบัติ ศีลธรรม กฎศีลธรรม แต่ในทางพระพุทธศาสนานั้น พระพรหมคุณาภรณ์ (ป.อ.ปยุตโต) ได้อธิบายว่า “จริยธรรมแบบตะวันตก หรือที่เข้าใจโดยมาก มองคล้ายว่าเป็นอะไรที่สำเร็จรูป เป็นคำสั่งเป็นคำบัญชาลงม่าว่าอย่างนั้นอย่างนี้ หรือแม้แต่เป็นบัญญัติทางสังคมเน้นพฤติกรรมที่แสดงออกมาภายนอก หรือมีผลทางสังคม โดยมองอย่างที่เราเรียกกันว่าเป็นแบบแยกส่วน เช่น Beneficence การทำประโยชน์ Non-maleficence การไม่ทำอันตราย Autonomy การเคารพในการตัดสินใจอย่างเสรี Justice การรักษาความยุติธรรม Veracity การพูดความจริง Fidelity ความซื่อสัตย์ สุจริต แต่ในทางพุทธศาสนา จริยธรรมโยงถึงธรรมชาติ คือ เป็นเรื่องการกระทำของมนุษย์ที่มีผลสืบเนื่องจากความจริงตามธรรมชาติ ในทางพุทธศาสนา จริยธรรมเป็นเรื่องของการดำเนินชีวิต หรือการเป็นอยู่ทั้งหมดดังที่พบในหลักที่เรียกว่า “พรหมจริยะ” แปลว่า การดำเนินชีวิตอย่างประเสริฐ ซึ่งเป็นระบบความสัมพันธ์แห่งการพัฒนาชีวิตทั้ง 3 ด้าน คือ การสัมพันธ์กับสิ่งแวดล้อมด้วยพฤติกรรม (ศีล) การพัฒนาจิตใจ (สมาธิ) และการรู้จักเข้าใจยังรู้ยังเห็น (ปัญญา) ทั้ง 3 ด้านนี้ เป็นปัจจัยอิงอาศัยและส่งผลต่อกัน ไม่อาจแยกต่างหากจากกัน จริยธรรมก็คือความจริงตามธรรมชาติที่สัมพันธ์กับมนุษย์ในแง่ของการกระทำที่จะให้เกิดผลดีนั่นเอง จับเอาเฉพาะส่วนที่เป็นการกระทำของมนุษย์ ซึ่งก่อให้เกิดผลที่มองในแง่ของมนุษย์ ว่า “เป็นผลดีหรือเกื้อกูล” (แสวง บุญเฉลิมวิภาส, 2558: 14-15) อาจกล่าวได้ว่า ความหมายของจริยธรรมตามหลักพุทธศาสนา คือ การเดินไปตามธรรม โดยเดินไปตาม ไตรสิกขา คือ ศีล สมาธิ ปัญญา ซึ่งความเป็นมนุษย์สามารถพัฒนาไปถึงจุดนั้นได้ ดังพุทธโอวาทที่ได้ตรัสไว้ว่า “อันจิตนี้เป็นธรรมชาติที่ผ่องใสอยู่โดยปกติ แต่เศร้าหมองไปคลุกเคล้าด้วยกิเลสหนาชนิด ศีล สมาธิ และปัญญา เป็นเครื่องหมายพอกจิตให้ชาวสวดอดดั้งเดิม จิตที่พอกแล้วด้วยศีล สมาธิ และปัญญา ย่อมหลุดพ้นจากอาสวะทั้งปวง” (แสวง บุญเฉลิมวิภาส, 2558: 16)

3. หลักธรรมในหลักนิติธรรม

หลักนิติธรรม (The Role of Law) หมายถึง หลักพื้นฐานแห่งกฎหมาย ที่กฎหมาย กระบวนการยุติธรรม หรือการกระทำใด ๆ จะต้องไม่ฝ่าฝืน ขัด หรือแย้งต่อหลักนิติธรรม ทั้งนี้ หลักความเป็นอิสระและความเป็นกลางของผู้พิพากษาและตุลาการใน หลักนิติธรรมโดยเคร่งครัด เป็นหลักประกันขั้นพื้นฐานที่นำไปสู่การปฏิบัติหน้าที่ด้วยความเป็นกลาง ซึ่งนอกจากความเป็นอิสระและความเป็นกลางจากภายนอก คือ ผู้พิพากษาและตุลาการต้องไม่อยู่ภายใต้อิทธิพลการสั่งการและแทรกแซงได้จากผู้อื่นแล้ว ยังต้องมีความเป็นอิสระและความเป็นกลางจากภายในด้วย คือผู้พิพากษาและตุลาการต้องพิจารณาพิพากษาคดีและตัดสินคดีโดยปราศจากอคติทั้งปวง (คณะอนุกรรมการวิชาการว่าด้วยหลักนิติธรรมแห่งชาติ, 2558: 1-3) แม้ในส่วนของหลักนิติธรรมโดยทั่วไป ซึ่งหมายถึงลักษณะที่ดีของกฎหมาย กระบวนการยุติธรรม หรือการกระทำใด ๆ ที่อาจเรียกอีกอย่างหนึ่งว่าอุดมคติของกฎหมายและกระบวนการยุติธรรมนั้น ก็ยืนยันถึงการที่นักกฎหมาย ผู้ที่เกี่ยวข้องในกระบวนการยุติธรรมและเจ้าหน้าที่ของรัฐที่ดี ต้องมีความเป็นอิสระและความเป็นกลางในการปฏิบัติหน้าที่ตามกฎหมาย ไม่อยู่ภายใต้อิทธิพลการสั่งการและแทรกแซงได้จากผู้บังคับบัญชาหรือผู้อื่น เพื่อให้สามารถดำรงตนด้วยความเป็นกลางในการปฏิบัติหน้าที่ ตัวอย่างเช่น การสั่งคดี การส่งคำร้องคำขอต่าง ๆ การออกคำสั่งทางปกครอง โดยปราศจากอคติ ไม่เอนเอียงเข้าข้างฝ่ายใดฝ่ายหนึ่ง เป็นต้น (คณะอนุกรรมการ

วิชาการว่าด้วยหลักนิติธรรมแห่งชาติ, 2558: 8-16) ซึ่งคำว่า “อคติทั้งปวง” และข้อความที่ว่า “ปราศจากอคติ ไม่เอนเอียงเข้าข้างฝ่ายใดฝ่ายหนึ่ง” ย่อมทำให้เห็นถึงหลักธรรมแห่ง อคติ 4 ในทางพระพุทธศาสนาที่มั่นคงอยู่ในวิญญานแห่งหลักนิติธรรม ไม่ว่าจะในความหมายใด และโดยที่หลักนิติธรรมนี้เป็นหลักการทางกฎหมายที่ยอมรับกันโดยทั่วไปในทุกประชาชาติ ในฐานะที่เป็น จิตวิญญานของกฎหมาย (The Spirit of Law) ดังนั้นจึงเห็นได้ว่าหลักธรรมในทางพระพุทธศาสนาอันดำรงอยู่ในวิญญานแห่งหลักนิติธรรมนั้นมีความเป็นสากล ซึ่งความเป็นสากลในทางพระพุทธศาสนา มีความประณีตกว่าความหมายโดยทั่วไป กล่าวคือ หลักธรรมในทางพระพุทธศาสนามีความเป็นสากลทั้งทางจิตใจและปัญญา คือความจริง หรือสัจธรรม หมายถึงความจริงที่ไม่ว่าจะอยู่ที่ใดก็เป็นเช่นนั้น เป็นสากลตามธรรมชาติ ตามธรรมดา โดยทั่วกัน ทั้งหมด ทั้งโลก ไม่จำกัด ไม่ถูกแบ่งแยกด้วยบัญญัติของมนุษย์ (ดิเรก ควรสมาคม, 2557: 5, 13)

4. หลักธรรมในหลักวิชาชีพนักกฎหมาย

“หลักวิชาชีพนักกฎหมาย” นั้น ศาสตราจารย์จิตติ ติงศภัทย์ ได้ให้คำอธิบายไว้ว่า คือการงานของผู้ประกอบวิชาชีพทางกฎหมายหรือนักกฎหมาย นักกฎหมายควรมีอุดมคติอย่างไร ควรมีหลักธรรมในการปฏิบัติงานในหน้าที่อย่างไร หลักวิชาชีพนักกฎหมายจึงมิใช่เพียงวินัยข้าราชการพลเรือน ทหารหรือตำรวจ อัยการหรือตุลาการ หรือมารยาททนายความ แต่คือหลักธรรมและคติที่ควรยึดถือปฏิบัติยิ่งกว่าวินัยหรือมารยาทเหล่านั้น เปรียบได้กับมิใช่เพียงแต่ “ศีล” หรือข้อห้ามที่ควรเว้น แต่เป็น “ธรรม” คือข้อควรปฏิบัติในวิชาชีพอีกชั้นหนึ่งด้วย (จิตติ ติงศภัทย์, 2558: 15) ทั้งนี้ ตามคติในกฎหมายไทย หลักประกันความยุติธรรมที่จะบังเกิดแก่ประชาชนทางศาล นอกจากคติที่ถือกันมาตั้งแต่ *หลักอินทภาษ* ที่ว่าต้องไม่มี *อคติ 4* แล้ว อาจกล่าวได้ว่าผู้พิพากษาต้องมี “อิสระ” ซึ่งหลักอิสระนี้มีมาแต่ครั้ง “พระธรรมศาสตร์” ที่สำแดงเหตุแห่งตระลาการ 24 ประการไว้ โดยมีประการหนึ่งที่ว่าด้วย “ดีอิสสโร” คือเป็นอิสระภาพในความ 3 ประการ ประกอบด้วย ตระลาการตั้งตนเป็นอิสระภาพหนึ่ง เอาตัวใจทักจำเลยเป็นอิสระภาพหนึ่ง เอาแต่ถ้อยคำสำนวนเป็นอิสระภาพหนึ่ง (จิตติ ติงศภัทย์, 2558: 213) จากคำอธิบายดังกล่าว ทำให้เห็นถึงการปฏิบัติหน้าที่ของผู้พิพากษาตามคติในกฎหมายไทยที่อาศัยนัยแห่ง “ศีล” และ “ธรรม” เป็นเครื่องยึดถือในการประสาทความยุติธรรมทางอรรถคดี แม้ศีลและธรรมนั้นจะมีใช้เนื้อหาอันเป็นปัจจัยโดยตรงอย่างศีล 5 ของพุทธศาสนิกชน หรือศีล 8 ของผู้ครองพุทธธรรมในทางอย่างสงฆ์ แต่นัยแห่งข้อห้ามที่ควรเว้นและข้อปฏิบัติที่ควรยึดถือดังกล่าว ก็เป็นหลักธรรมในทางพระพุทธศาสนาที่แนบแน่นอยู่ในคติทางกฎหมายของไทยอย่างลึกซึ้ง ศาสตราจารย์ สัญญา ธรรมศักดิ์ ได้ให้ข้อคิดเกี่ยวกับความเป็นอิสระของผู้พิพากษาว่า “การที่ผู้พิพากษามีจิตมั่นคง ผ่องใส ปราศจากอคติ และไม่รวนเรไปในทางหนึ่งทางใด จะทำให้ปฏิบัติหน้าที่อิสระในการพิจารณาพิพากษาคดีอย่างเป็นธรรมมากขึ้น ถ้าเรามีจิตที่แข็งแกร่งอยู่ในบังคับบัญชาของเรา เป็นเหล็กกล้าเป็นจิตของตุลาการแล้ว อะไร ๆ ก็ไม่สำคัญเลย คนอื่นเขาจะเห็นหรือไม่เห็น ผู้บังคับบัญชาจะยกย่องหรือไม่ยกย่อง... ความยุติธรรมก็ ไม่มีเสื่อมเสีย ติดตัวอยู่ตลอดไป อย่างน้อยที่สุดใจเรายังเบิกบานภาคภูมิใจ ไม่ต้องเกรงกลัวอะไรหรืออยู่ได้ทั้งสิ้น นี่คือความเป็นอิสระ ไม่ใช่อิสระในการพิจารณาพิพากษาคดีเท่านั้น แต่อิสระในใจของตน...” (สมลักษณ์ จัดกระบวนพล, 2558: 35-36) ดังนั้น เมื่อผู้พิพากษาและตุลาการเป็นนักกฎหมาย ผู้ใช้วิชากฎหมายเพื่อดำเนินชีวิตหรือดำรงชีพ และประมวลจริยธรรมข้าราชการตุลาการ พุทธศักราช 2529

เป็นข้อบัญญัติที่ใช้บังคับแก่มาตรฐานจริยธรรมของผู้ที่เป็นผู้พิพากษาและตุลาการ จึงอาจกล่าวได้ว่าหลักธรรมแห่งประมวลจริยธรรมข้าราชการตุลาการนี้ ย่อมถือเป็นหลักวิชาชีพนักกฎหมายตามนัยดังได้กล่าวนั้นด้วย

อนึ่ง ในคติของนักกฎหมายในต่างประเทศ ดังเช่น Alfred Thompson Denning ผู้พิพากษาซึ่งมีชื่อเสียงชาวอังกฤษได้กล่าวถึงหลักวิชาชีพนักกฎหมายสำหรับผู้พิพากษาไว้โดยสรุปว่า ผู้พิพากษาต้องมีอิสระต้องพิจารณาคดีโดยฟังคำพยานของคู่ความทั้งสองฝ่าย ไม่ฟังความนอกสำนวน คำพิพากษาต้องแสดงเหตุผล ต้องมีความประพฤติเหนือการติเตียนเป็นที่เชื่อถือว่าไม่ลำเอียง และ Cheatham สรุปว่า หนึ่งในคุณสมบัติของผู้พิพากษา คือการมีขันติและคารวะ (patience & courtesy) และปราศจากอคติ (impartiality) (จิตติ ดิงส์ทีย์, 2558: 212) ซึ่งทำให้เห็นว่า แม้อคติของนักกฎหมายในต่างประเทศ ก็มีหลักปฏิบัติสำหรับผู้พิพากษาทำนองเดียวกับคตินิยามของกฎหมายไทย สะท้อนให้เห็นถึงความเป็นสากลของหลักธรรมแห่งพระพุทธศาสนาที่ไม่จำกัดด้วยสถานที่ หรือหมู่ชน

5. หลักธรรมในรัฐธรรมนูญ

รัฐธรรมนูญแห่งราชอาณาจักรไทย พุทธศักราช 2560 หมวด 10 ศาล มาตรา 188 วรรคสอง บัญญัติว่า “ผู้พิพากษาและตุลาการย่อมมีอิสระในการพิพากษาอรรถคดีตามรัฐธรรมนูญและกฎหมายให้เป็นไปโดยรวดเร็ว เป็นธรรมและปราศจากอคติทั้งปวง” จากบทบัญญัตินี้ แสดงให้เห็นว่ารัฐธรรมนูญซึ่งเป็นกฎหมายสูงสุดและเป็นกฎหมายแม่บทแห่งกฎหมายทั้งหลายของไทยนั้น ได้รับรอง *หลักความเป็นอิสระของผู้พิพากษา* โดยบทบัญญัติใดของกฎหมาย กฎ หรือข้อบังคับ หรือการกระทำใด ที่ขัดหรือแย้งต่อรัฐธรรมนูญ บทบัญญัติหรือการกระทำนั้นเป็นอันใช้บังคับมิได้ ทั้งนี้ เป็นไปตามความในรัฐธรรมนูญ มาตรา 5 นอกจากนั้น บทบัญญัติตามมาตรา 188 วรรคสอง ยังรับรองหลักแห่งการ *ปราศจากอคติทั้งปวง* มาใช้เป็นคติสำคัญในการประสาทความยุติธรรมให้แก่ประชาชนอย่างชัดแจ้งด้วย ดังนั้น เมื่อใดที่ผู้พิพากษาจะใช้กฎหมาย กฎ ข้อบังคับ ซึ่งหมายความรวมถึงข้อบัญญัติในประมวลจริยธรรมข้าราชการตุลาการด้วย ผู้พิพากษาจักต้องใช้โดย เป็นธรรมและปราศจากอคติทั้งปวง ซึ่งเท่ากับว่ารัฐธรรมนูญได้รับรองข้อบัญญัติในประมวลจริยธรรมข้าราชการตุลาการ พุทธศักราช 2529 หมวด 2 จริยธรรมเกี่ยวกับการปฏิบัติหน้าที่ในทางอรรถคดี ข้อ 3 ที่บัญญัติให้ในการนั่งพิจารณาคดี ผู้พิพากษาจักต้องวางตนเป็นกลางและปราศจากอคติ อันได้แก่ การพิจารณาพิพากษาอรรถคดีโดยปราศจากอคติทั้ง 4 ประการ ตามหลักธรรมในทางพระพุทธศาสนาไปในตัว อนึ่ง ในรัฐธรรมนูญ มาตรา 191 บัญญัติว่า “ก่อนเข้ารับหน้าที่ ผู้พิพากษาและตุลาการต้องถวายสัตย์ปฏิญาณต่อพระมหากษัตริย์ด้วยถ้อยคำต่อไปนี้...ข้าพเจ้า (ชื่อผู้ปฏิญาณ) ขอถวายสัตย์ปฏิญาณว่า ข้าพระพุทธเจ้าจะจงรักภักดีต่อพระมหากษัตริย์ และจะปฏิบัติหน้าที่ในพระปรมาภิไธยด้วยความซื่อสัตย์สุจริตโดยปราศจากอคติทั้งปวง เพื่อให้เกิดความยุติธรรมแก่ประชาชน...” อันเป็นอีกบทบัญญัติหนึ่งที่ย้ำให้เห็นถึงการรับรองหลักการพิจารณาพิพากษาอรรถคดีโดยปราศจากอคติตามหลักธรรมทางพระพุทธศาสนาด้วย

6. ประมวลจริยธรรมข้าราชการตุลาการ พุทธศักราช 2529

ประมวลจริยธรรมข้าราชการตุลาการ พุทธศักราช 2529 จัดทำขึ้นเพื่อเป็นข้อแนะนำและแนวทางปฏิบัติแก่ผู้พิพากษาทั้งหลาย รวมตลอดทั้งผู้ช่วยผู้พิพากษา ตะเฑาะยุติธรรม และผู้พิพากษาสมทบ ทั้งในด้านการปฏิบัติหน้าที่ราชการศาลยุติธรรมและการครองตนในสังคม โดยเริ่มใช้ตั้งแต่วันที่ 18 กุมภาพันธ์ 2529

เป็นต้นมา ทั้งนี้ สืบเนื่องจากคณะกรรมการตุลาการซึ่งเป็นผู้รับผิดชอบในการจัดทำประมวลจริยธรรมนี้ เห็นว่าการพิจารณาพิพากษาอรรถคดี ไม่เพียงแต่อยู่ที่การให้ความเที่ยงธรรมแก่คู่ความเท่านั้น หากแต่อยู่ที่คู่ความและประชาชนจะให้ความเชื่อถือและศรัทธาในตัวผู้พิพากษาและสถาบันตุลาการเพียงใดด้วย ซึ่งการที่จะประสาทความเที่ยงธรรมให้แก่คู่ความและสร้างความเชื่อถือศรัทธาในตัวผู้พิพากษาและสถาบันตุลาการได้ จำเป็นต้องอาศัยจริยธรรมข้าราชการตุลาการเป็นปัจจัยสำคัญ บรรพตุลาการทั้งหลายจึงถือปฏิบัติเกี่ยวกับจริยธรรมนี้อย่างเคร่งครัดเป็นประเพณีสืบต่อกันมาเป็นเวลาช้านาน จึงสมควรรวบรวมจริยธรรมข้าราชการตุลาการที่กระจัดกระจายอยู่ในกฎหมายหลายฉบับและประเพณีของบรรพตุลาการที่ยังมิได้มีหลักฐานเป็นลายลักษณ์อักษร มาไว้ ณ ที่เดียวกัน และเรื่องใดที่ยังเป็นปัญหาโต้เถียงกันอยู่หาข้อยุติมิได้ ก็สมควรบัญญัติเป็นจริยธรรมขึ้นใหม่ โดยถือสายกลางที่ผู้พิพากษาพึงยึดถือปฏิบัติต่อไป (ประมวลจริยธรรมข้าราชการตุลาการ, 2529: 1) ทั้งนี้ ข้อบัญญัติอันเป็นมาตรฐานจริยธรรมของผู้พิพากษาและตุลาการในประมวลจริยธรรมข้าราชการตุลาการ พุทธศักราช 2529 มีทั้งสิ้น 6 หมวด ประกอบด้วย

หมวด 1 อุทมการณ์ของผู้พิพากษา

หมวด 2 จริยธรรมเกี่ยวกับการปฏิบัติหน้าที่ในทางอรรถคดี

หมวด 3 จริยธรรมเกี่ยวกับการปฏิบัติหน้าที่ในทางธุรการ

หมวด 4 จริยธรรมเกี่ยวกับกิจการอื่น

หมวด 5 จริยธรรมเกี่ยวกับการดำรงตนและครอบครัว

หมวด 6 จริยธรรมของผู้ช่วยผู้พิพากษา ตะเตะยุติธรรม และผู้พิพากษาสมทบ

อนึ่ง นอกจากมาตรฐานจริยธรรมที่ใช้บังคับและยอมรับเป็นแนวทางปฏิบัติของผู้พิพากษาและตุลาการในประเทศไทยแล้ว ในต่างประเทศก็มีมาตรฐานจริยธรรมสำหรับผู้พิพากษาและตุลาการด้วยเช่นเดียวกัน ตัวอย่างเช่น The Code of Judicial Conduct adopted by the House of Delegates of the American Bar Association, August 1972 ของประเทศสหรัฐอเมริกา The European Charter on the Statute for Judges, Council of Europe, July 1998 ของประเทศในประชาคมยุโรป เป็นต้น ทั้งนี้ ประเทศโดยส่วนใหญ่จะกำหนดมาตรฐานจริยธรรมสำหรับผู้พิพากษาและตุลาการของประเทศตนให้สอดคล้องกับหลักการบังคับบังกาลอร์ว่าด้วยจริยธรรมของตุลาการ 2545 (The Bangalore Principles of Judicial Conduct, 2002) ซึ่งกำหนดมาตรฐานจริยธรรมอันเป็นสากล เกิดขึ้นจากการประชุมร่วมกันของผู้พิพากษาผู้ทรงคุณวุฒิกว่า 80 ประเทศทั่วโลกซึ่งมีพื้นฐานทางกฎหมายที่แตกต่างกัน แต่มีความมุ่งหมายเดียวกันในการร่วมร่างต้นแบบประมวลจริยธรรมตุลาการให้เป็นมาตรฐานเดียวกัน โดยหลักการบังกาลอร์ว่าด้วยจริยธรรมของตุลาการได้กำหนดหลักปฏิบัติเกี่ยวกับจริยธรรมของตุลาการไว้ 6 ส่วน คือ หลักความเป็นอิสระ หลักความเป็นกลาง หลักเกียรติศักดิ์ หลักการปฏิบัติอย่างเหมาะสม หลักความเสมอภาค และหลักความสามารถและความเพียร (สรารุช เบญจกุล, 2563: 64-65)

7. หลักธรรมในอุทมการณ์ของผู้พิพากษา

ข้อบัญญัติในประมวลจริยธรรมข้าราชการตุลาการ พุทธศักราช 2529 หมวด 1 อุทมการณ์ของผู้พิพากษา ข้อ 1 บัญญัติว่า “หน้าที่สำคัญของผู้พิพากษา คือ การประสาทความยุติธรรมแก่ผู้มีอรรถคดี

ซึ่งจักต้องปฏิบัติด้วยความซื่อสัตย์สุจริต เทียงธรรม ถูกต้องตามกฎหมาย และนิติประเพณี ทั้งจักต้องแสดงให้เป็นที่ประจักษ์แก่สาธารณชนด้วยว่าตนปฏิบัติเช่นนี้อย่างเคร่งครัดครบถ้วน เพื่อการนี้ผู้พิพากษาจักต้องยึดมั่นในความอิสระของตนและเทิดทูนไว้ซึ่งเกียรติศักดิ์แห่งสถาบันตุลาการ” ทั้งนี้ โดยข้อบัญญัติดังกล่าว มีหลักการสำคัญอันสัมพันธ์กับหลักธรรมทางพระพุทธศาสนาอย่างลึกซึ้ง คือ หลักความซื่อสัตย์สุจริต หลักความเที่ยงธรรม หลักความเป็นกลาง และจริยวัตรอันดี อันเป็นรากฐานแห่งอุดมการณ์ของผู้พิพากษาและตุลาการที่ต้องยึดถือให้มั่นคง ซึ่งอธิบายได้ดังนี้

7.1 หลักความซื่อสัตย์สุจริต

ในวิชาชีพอุทการ คำว่า “ความซื่อสัตย์สุจริต” มีความหมายลึกซึ้งและประณีตกว่าในทรรณะของบุคคลทั่วไป ด้วยจักต้องพิเคราะห์ความประพฤติชอบในวิชาชีพอุทการประกอบด้วยว่าเป็นประการใด ตัวอย่างเช่น เมื่อคดีถึงที่สุดแล้ว ฝ่ายที่ชนะคดีนำเงินมาให้แก่ ผู้พิพากษาที่ตัดสินให้ตนชนะ อาจมีผู้เข้าใจว่าน่าจะรับไว้ได้โดยชอบ การสมนาคุณเช่นนี้ไม่ทำให้ผู้ใดเสียหายหรือเดือดร้อน แต่ในวงการตุลาการเห็นว่าไม่อาจรับไว้ได้ เพราะผู้พิพากษาจักต้องไม่มีส่วนได้เสียในคดีเป็นการส่วนตัว ไม่ว่าด้วยประการใดทั้งสิ้น ทั้งนี้ การอันใดก็ตาม จักสำเร็จได้ก็อยู่ที่ใจ ดังนั้น หนทางที่จะรักษาความซื่อสัตย์สุจริตไว้ได้ คือ ต้องห้ามใจมิให้มัวเมาในกิเลส ต้องตัดกิเลส อันได้แก่ ความโลภ ความโกรธ และความหลงให้จงได้ (ประมวลจริยธรรมข้าราชการตุลาการ, 2529: 5) ซึ่งหนทางดังกล่าวสอดคล้องกับ “อภุศลมูล 3” อันเป็นรากเหง้าของอภุศลหรือต้นตอของความชั่วตามหลักธรรมทางพระพุทธศาสนาอย่างมีนัยสำคัญ ซึ่งได้แก่

โลภะ คือ ความอยากได้

โทสะ คือ ความคิดประทุษร้าย

โมหะ คือ ความหลง

7.2 หลักความเที่ยงธรรม

หลักความเที่ยงธรรม เป็นหลักแห่งอุดมการณ์ของผู้พิพากษาและตุลาการที่สอดคล้องกับหลักธรรมทางพระพุทธศาสนา กล่าวคือ ความเที่ยงธรรม (Equity หรือ Equitableness) นั้น หากใช้ในความหมายสามัญ หมายถึง ความรู้สึกว่ายุติธรรม (Just) ในสามัญสำนึกของเหตุผล ซึ่งไม่ตรงกันทีเดียวกับ Equity ในความหมายพิเศษ ตามระบบกฎหมายจารีตประเพณี (Common Law) แต่ความเที่ยงธรรมเป็นเรื่องของมโนธรรม (Conscience) ในการวินิจฉัยว่าอะไรถูกต้องหรือไม่ถูกต้อง ควรเป็นเช่นนั้นหรือเช่นใด “ความเที่ยงธรรม” จึงเป็นเรื่องของ “คุณธรรม” ไม่ใช่ “กฎหมาย” หลักความเที่ยงธรรมเป็นหลักที่นำมาใช้ประกอบการใช้กฎหมาย ในกรณีที่หากใช้กฎหมายอย่างเคร่งครัด ผลจะเป็นการไม่สมเหตุสมผล หรือฝืนมโนธรรมของคนทั่วไป (อรุณ ภาณุพงศ์, 2536: 65)

7.3 หลักความเป็นกลาง

ศาสตราจารย์สัญญา ธรรมศักดิ์ อดีตประธานศาลฎีกาและอดีตนายกรัฐมนตรีของประเทศไทย ได้ให้ข้อคิดเกี่ยวกับอุดมการณ์ของผู้พิพากษาว่า “อุดมการณ์ของตุลาการไม่เหมือนข้าราชการฝ่ายอื่น เป็นอุดมการณ์ที่จับไม่ได้ มองไม่เห็น แต่อยู่ในจิตใจในหัวใจของเรา เราต้องพิจารณาด้วยความเป็นกลาง ไม่มีอารมณ์ ส่วนจะผิดจะถูก ตัดสินผิดศาลอุทธรณ์ท่านกลับก็สุดแล้วแต่ท่าน ถ้าเรามีความรู้ดี มีการเพิ่มพูน

ความรู้ย่อมเสมอ คำพิพากษาศาลฎีกาใหม่ ๆ ก็ดูอยู่เรื่อย ๆ มีความขยันหมั่นเพียร มีการศึกษาสืบเนื่อง มีความเข้าใจ มีความเป็นกลาง จิตใจผ่องใสเบิกบานแล้ว ยังผิดอยู่ก็ถือว่าให้ผิดไป เพราะเราทำดีที่สุดแล้ว ทีหลังก็ถูกเอง นี่แหละครับ จิตใจของบรรพตลาการ ศาลยุติธรรมจะอยู่ได้ด้วยความเคารพนับถือของคนทั้งหลาย...” (สมลักษณ์ จัดกระบวนพล, 2558: 117-118) ข้อคิดจากอดีตประธานศาลฎีกาและอดีตนายกรัฐมนตรีของประเทศไทยดังกล่าวนี้ ได้สะท้อนให้เห็นถึงการต้องยึดมั่นในหลักความเป็นกลางอย่างมั่นคงของผู้พิพากษาและตุลาการ ซึ่งสอดคล้องกับหลักธรรมในทางพระพุทธศาสนา คือ “หลักมัชฌิมาปฏิปทา” หรือหลักทางสายกลาง อันเป็นรากฐานแห่งข้อบัญญัติของอุดมการณ์ของผู้พิพากษา เพื่อปฏิบัติหน้าที่ให้ถึงพร้อมด้วยจริยธรรมอันดีของผู้พิพากษาและตุลาการ โดย “หลักมัชฌิมาปฏิปทา” เป็นหลักธรรมทางพระพุทธศาสนาที่ผู้พิพากษาและตุลาการได้ยึดถือปฏิบัติตลอดมา เพื่อแสดงให้เห็นเป็นที่ประจักษ์แก่สาธารณชน ว่าตนมีจริยวัตรอันดี ควรแก่การได้รับความเลื่อมใส ดังเห็นได้จากคำกล่าวของศาสตราจารย์สัญญาชัย สัจจวานิช อดีตรองประธานศาลฎีกา ในเรื่องการดำรงตนของตุลาการ ว่า “ตุลาการต้องตั้งตนอยู่ในฐานะอันเป็นที่เคารพเลื่อมใสของประชาชน ไม่เพียงแต่เมื่ออยู่บนบัลลังก์หรือในโรงศาลเท่านั้น ทุกเวลาทุกสถานที่จะต้องวางตนให้อยู่ในฐานะอันควรได้รับการยกย่อง ความควรไม่ควรแค่นั้นก็ต้องยึดหลักมัชฌิมาปฏิปทา...”

7.4 จริยวัตรอันดี

พระยาลัดพลีธรรมประคัลภ์ ได้กล่าวไว้ว่า “...ศีลวัตรของภิกษุมืออย่างไร มรรยาทของผู้พิพากษาก็ได้แก่ศีลวัตรของผู้พิพากษานั้น...” (อัครรัฐ สุตรสุวรรณ, 2563: 109) คำกล่าวนี้ ได้สะท้อนให้เห็นว่าการมีจริยวัตรอันดีของผู้พิพากษาและตุลาการ ย่อมหมายถึง “การวางตนในทางธรรม” กล่าวคือ สามารถนำเอาหลักธรรมพื้นฐานในทางพระพุทธศาสนา มาปรับใช้กับการดำเนินชีวิตและการปฏิบัติหน้าที่ได้อย่างเหมาะสม (พชรอัมพร ชมภูแสง, พิทักษ์ ทองขาว, 2563: 128) โดยหลักธรรมพื้นฐานที่สำคัญในทางพระพุทธศาสนา ซึ่งสัมพันธ์กับการวางตนสำหรับผู้พิพากษาและตุลาการตามข้อบัญญัติในหมวด 3 จริยธรรมเกี่ยวกับการปฏิบัติหน้าที่ในทางธุรการ หมวด 4 จริยธรรมเกี่ยวกับกิจการอื่น และหมวด 5 จริยธรรมเกี่ยวกับการดำรงตนและครอบครัว แห่งประมวลจริยธรรมข้าราชการตุลาการ พุทธศักราช 2529 ได้แก่

หลักสัปปุริสธรรม 7 หรือธรรมของสัตบุรุษผู้ซึ่งมีคุณสมบัติของคนดี ได้แก่

ธัมมัญญุตตา คือ การเป็นผู้รู้จักเหตุ

อัตถัญญุตตา คือ การเป็นผู้รู้จักผล

อัตตัญญุตตา คือ การเป็นผู้รู้จักตน

มัตตัญญุตตา คือ การเป็นผู้รู้จักประมาณ

กาลัญญุตตา คือ การเป็นผู้รู้จักกาล

ปริสัญญุตตา คือ การเป็นผู้รู้จักบริษัท

บุคคลัญญุตตา คือ การเป็นผู้รู้จักบุคคล

หลักพรหมวิหาร 4 หรือธรรมอันเป็นเครื่องอยู่ของพรหม ซึ่งผู้เป็นผู้ใหญ่พึงยึดถือปฏิบัติเพื่อครองใจผู้น้อย ได้แก่

เมตตา คือ การปรารถนาให้ผู้อื่นมีความสุข

กรุณา คือ การปรารถนาให้ผู้อื่นพ้นทุกข์

มุทิตา คือ การยินดีเมื่อผู้อื่นได้ดี

อุเบกขา คือ การรู้จักวางเฉย ทำใจเป็นกลาง ไม่ปฏิบัติเอนเอียงด้วยรักหรือชัง

หลักอิทธิบาท 4 หรือธรรมอันเป็นเครื่องสำเร็จ ซึ่งเป็นเหตุให้ผู้ปฏิบัติประสบความสำเร็จในการดำเนินชีวิต ได้แก่

ฉันทะ คือ ความรักความพอใจในสิ่งที่มีอยู่หรือสิ่งที่ทำ

วิริยะ คือ ความพากเพียรและความขยันต่อเนื่อง

จิตตะ คือ ความเอาใจใส่ มุ่งมั่น และรับผิดชอบสิ่งนั้น ๆ

วิมังสา คือ ความตระหนัก ไตร่ตรอง ถึงเหตุและผลด้วยปัญญา

หลักสังคหวัตถุ 4 หรือธรรมอันเป็นเครื่องสงเคราะห์ต่อเนื่องกัน ซึ่งเป็นหลักธรรมในการยึดเหนี่ยวน้ำใจและป้องกันมิให้เกิดความแตกแยก ได้แก่

ทาน คือ การให้ การเสียสละ และการแบ่งปัน

ปิยวาจา คือ การพูดจาด้วยถ้อยคำที่ไพเราะอ่อนหวาน

อัตถจริยา คือ การสงเคราะห์ เพื่อประโยชน์ผู้อื่น

สมานัตตตา คือ การเป็นผู้มีความสม่ำเสมอ

หลักพรวาสนธรรม 4 หรือหลักการครองเรือน ซึ่งเป็นหลักธรรมสำหรับความรักความเข้าใจในระหว่างสมาชิกของครอบครัว ได้แก่

สัจจะ คือ ความซื่อสัตย์

ทมะ คือ การฝึกตน

ขันติ คือ การอดทน

จาคะ คือ การบริจาค

8. หลักธรรมในจริยธรรมเกี่ยวกับการปฏิบัติหน้าที่ในทางอรรถคดี

ข้อบัญญัติในประมวลจริยธรรมข้าราชการตุลาการ พุทธศักราช 2529 หมวด 2 จริยธรรมเกี่ยวกับการปฏิบัติหน้าที่ในทางอรรถคดี ข้อ 3 บัญญัติว่า “ในการนั่งพิจารณาคดี ผู้พิพากษาจักต้องวางตนเป็นกลางและปราศจากอคติ ทั้งพึงสำรวมตนให้เหมาะสมกับตำแหน่งหน้าที่ แต่งกายเรียบร้อย ใช้วาจาสุภาพ พึงคู่ความและผู้เกี่ยวข้องทุกฝ่ายอย่างตั้งใจ ให้ความเสมอภาค และมีเมตตาธรรม” โดยหลักการสำคัญอันสัมพันธ์กับหลักธรรมทางพระพุทธศาสนาในข้อบัญญัตินี้ ได้แก่ หลักแห่งการปราศจากอคติ และหลักแห่งการสำรวมตนอันเป็นฐานแห่งการปฏิบัติหน้าที่ในทางอรรถคดีที่ผู้พิพากษาและตุลาการต้องยึดถือ ซึ่งอธิบายได้ดังนี้

8.1 หลักแห่งการปราศจากอคติ

อุปสรรคสำคัญที่ทำให้การวินิจฉัยอรรถคดีปราศจากความเที่ยงธรรม คือ *อคติ 4* ซึ่งได้แก่

ฉันทาคติ คือ ลำเอียงเพราะรัก

โทสาคติ คือ ลำเอียงเพราะโกรธ

ภยากติ คือ ลำเอียงเพราะกลัว และ

โมหาคติ คือ ลำเอียงเพราะเขลา

คำว่า “อคติ” ในหมู่นักวิชาการนั้น มีไม่เพียงอคติที่มีแก่ตัวบุคคลซึ่งเป็นคู่ความ หนายความ หรือ พยานเท่านั้น หากยังรวมถึงอคติต่อข้อคิดเห็น ที่ท่า ความเชื่อ และประเพณีบางเรื่อง หรือต่อความผิด บางประเภทโดยเฉพาะอีกด้วย ตัวอย่างเช่น การตั้งข้อรังเกียจความผิดเกี่ยวกับเพศมากกว่าความผิดฐานอื่น

คำว่า “ฉันทาคติ” ตามหลัก *อคติ* 4 นั้น มีความหมายครอบคลุมถึง “*ความโลภ*” ด้วย ดังปรากฏใน หลักการพิจารณาคดีตั้งแต่ครั้งกฎหมายกรุงศรีอยุธยาหรือที่เรียกว่า “*กฎหมายกรุงเก่า*” ว่าด้วย “*หลักอินทภาษ*” ที่บัญญัติไว้ว่า “...แลซึ่งว่าให้ผู้พิพากษาปราศจากฉันทาคตินั้นคือให้ทำจิตให้ปราศจากโลก อย่ายำได้เห็นแก่ ลามะโลกามิสสินจ้างสินบน...” (ประมวลจริยธรรมข้าราชการตุลาการ, 2529: 8-9) ดังนั้น การป้องกันอคติในการวินิจฉัยอรรถคดีที่ตีทางหนึ่ง คือต้องมี *อุเบกขา* ซึ่งเป็นการทำใจเป็นกลาง ไม่พึงด่วนตัดสินว่าใครถูกใครผิด ก่อนที่จะได้ฟังความครบถ้วนกระบวนการจากทุกฝ่ายและได้ไต่ครวญอย่างถ่วงถ่วงแล้ว (ประมวลจริยธรรม ข้าราชการตุลาการ, 2529: 8-9) สอดคล้องกับหลักธรรมทางพระพุทธศาสนาในข้อ *อุเบกขา* คือ ความวางเฉย ความวางใจเป็นกลาง อันเป็นหลักธรรมข้อหนึ่งใน *พรหมวิหาร 4* ซึ่งประกอบด้วย

เมตตา คือ ความปรารถนาให้เขาเป็นสุข

กรุณา คือ ความสงสารเมื่อคนอื่นตกยากมีทุกข์

มุทิตา คือ ความยินดีในเมื่อเห็นคนอื่นได้ดี และ

อุเบกขา คือ ความเป็นกลางต่อทุกข์สุขของสัตว์ ไม่เอนเอียงด้วยชอบหรือชัง

ในการปฏิบัติหน้าที่ของผู้พิพากษาโดยก้าวข้าม *อคติ* ทั้ง 4 ดังกล่าวนั้น ในส่วนของ *ฉันทาคติ* *โทสาคติ* และ *โมหาคติ* มีบทบัญญัติในประมวลกฎหมายวิธีพิจารณาความแพ่ง ซึ่งกำหนดเหตุที่ผู้พิพากษา จะถูกคัดค้านมิให้พิจารณาพิพากษาไว้ในมาตรา 11 หากเกิดเหตุดังกล่าว ไม่ว่าจะเป็นเรื่องการมีผลประโยชน์ เกี่ยวข้องในคดี หรือสายสัมพันธ์ฉันญาติกับคู่ความ หรือคู่ความนั้นเป็นคู่พิพาทอยู่กับบุคคลในครอบครัว หรือญาติของผู้พิพากษา ซึ่งอาจนำมาซึ่ง *ฉันทาคติ* หรือ *โทสาคติ* ของผู้พิพากษาที่ทำหน้าที่พิจารณาคดีนั้นจริง หรือผู้พิพากษาเคยเกี่ยวข้องกับข้อเท็จจริงในคดีนั้นมาก่อนด้วยเคยเป็นผู้พิจารณาคดีเดียวกันในศาลอื่น มาก่อน อันจะกระทบกระเทือนต่อความเป็นกลาง ผู้พิพากษานั้นก็สามารถขอถอนตัวจากการนั่งพิจารณาคดีนั้นได้ (อภิรติ โพธิ์พร้อม, 2563: 55) ส่วน *โมหาคติ* นั้น พจนานุกรมฉบับราชบัณฑิตยสถาน พ.ศ. 2554 ให้ความหมายว่าเป็นความลำเอียงเพราะความเขลา คำว่า “*ความเขลา*” เป็นความไม่รู้ มีความหมายกว้างขวาง เกิดขึ้นได้กับทุกคน โดยเฉพาะคนที่ได้รับการยกย่องจากสังคม ดังเช่นผู้พิพากษา หากทำตัวเป็นน้ำเต็มแก้ว โดยคิดว่าการสอบเป็นผู้พิพากษาได้ ถือว่าเป็นผู้มีความรอบรู้สูงสุดแล้ว ไม่จำเป็นต้องแสวงหาความรู้เพิ่มเติม ใด ๆ อีก การคิดเยี่ยงนี้ อาจทำให้ปฏิบัติหน้าที่ไปด้วย *โมหาคติ* ได้ สำหรับ *ภยากติ* คือ การลำเอียงเพราะ ความกลัวนั้น ความกลัวย่อมเกิดและมีอยู่ได้กับมนุษย์ทุกคนเป็นธรรมดา การจะทำให้ผู้พิพากษาคณะหนึ่งปฏิบัติ หน้าที่โดยปราศจาก *ภยากติ* แบบ *ปฐมภูมิ* คือ ความกลัวว่าจะถูกทำร้ายได้นั้น ในทางสากล ศาลทั่วโลกได้วาง หลักการสร้างระบบรักษาความปลอดภัยให้แก่ผู้พิพากษา ตัวอย่างเช่น การติดตั้งเครื่องตรวจสอบอาวุธผู้ผ่าน

เข้าออกจากอาคารศาล การจัดให้มีเจ้าหน้าที่รักษาความปลอดภัยในบริเวณศาล ซึ่งปัจจุบันมีการบังคับใช้พระราชบัญญัติเจ้าพนักงานตำรวจศาล พ.ศ. 2562 กำหนดให้มี *เจ้าพนักงานตำรวจศาล* เป็นเจ้าหน้าที่รักษาความปลอดภัยและคุ้มครองผู้พิพากษาตลอดจนเจ้าหน้าที่ที่เกี่ยวข้องซึ่งกระทำการตามหน้าที่ รวมถึงการสร้างช่องทางสำหรับผู้พิพากษาในการเข้าออกจากอาคารศาลและจากห้องพักไปยังห้องพิจารณาคดีแยกเป็นการเฉพาะ เป็นต้น ภายคดีอีกรูปแบบหนึ่ง คือ *ภยากติแบบทฤษฎีภูมิ* ซึ่งเป็นความลำเอียงเพราะกลัววินัยศกดิ์ศักดิ์ของคู่ความ หรือแม้แต่ความกลัวว่ารัฐจะสูญเสียผลประโยชน์ จึงไม่กล้าตัดสินคดีไปโดยเที่ยงธรรม กลัวว่าผู้คนจะเข้าใจผิดว่าตนรับสินบน จึงตัดสินไปอีกทางหนึ่ง ทั้ง ๆ ที่ไม่เป็นไปตามความเที่ยงธรรม ด้วยเหตุเช่นว่านี้หลักประกันความเป็นอิสระของผู้พิพากษา จึงเป็นเครื่องมือสำคัญที่จะทำให้ผู้พิพากษาปฏิบัติหน้าที่ได้โดยไม่ตกอยู่ภายใต้ *ภยากติ* เหล่านั้น ตัวอย่างเช่น การมีระบบคณะกรรมการตุลาการ (ก.ต.) ที่มีคุณธรรม ปฏิบัติหน้าที่โดยปราศจากอคติทั้งปวง การมีรายได้เพียงพอต่อการดำรงชีวิตของตนและครอบครัวตามฐานานุรูป เพื่อจำกัดการแสวงหารายได้ในช่องทางอื่น เป็นต้น (อภิรติ โพธิ์พร้อม, 2563: 55-60)

8.2 หลักแห่งการสำรวมตน

คำว่า “สำรวมตน” นั้น สมเด็จพระญาณสังวร (เจริญ สุวฑฺฒโน) สมเด็จพระสังฆราชวัดบวรนิเวศวิหาร ได้อธิบายไว้ว่า “คือ ความระมัดระวังเหนียวรั้งจิตใจให้ขาดสติ ให้สติตั้งมั่นอยู่ตลอดเวลาที่ต้องการ ตลอดเวลาที่จำเป็น และเมื่อใจจะฟุ้งไปในอารมณ์ทั้งหลาย สติที่ตั้งมั่นก็จะเข้ม คือ กดทับให้เป็นปรกติอยู่ได้” ทั้งนี้ ในการออกนั่งบัลลังก์ของผู้พิพากษานั้น เป็นเรื่องสำคัญที่ผู้พิพากษาจักต้องสำรวมตนให้เหมาะสมกับตำแหน่งหน้าที่ ต้องตั้งมั่นระลึกลอยตลอดเวลาที่นั่งบัลลังก์ว่าตนทำหน้าที่เป็นศาล เป็นคนกลางในการพิจารณาพิพากษาอรรถคดี ไม่ได้เอียงหรือพิพาทกับคู่ความ ทนายความ พยาน หรือบุคคลใดเป็นอันขาด การซักถามคู่ความหรือพยานก็ซักถามในฐานะผู้เป็นกลางมิใช่เป็นตัวแทนตัวความฝ่ายใดฝ่ายหนึ่ง (ประมวลจริยธรรมข้าราชการตุลาการ, 2529: 9-10) ซึ่งสอดคล้องกับหลักธรรมทางพระพุทธศาสนาที่ว่าด้วย “สติ” คือ ความระลึกได้ นึกได้ ไม่เผลอ การคุมใจไว้กับกิจหรือกมุจติไว้กับสิ่งเกี่ยวข้อง (พระธรรมปิฎก (ป.อ. ปยุตฺโต), 2546: 249) ทั้งนี้ “สติ” แปลว่า “แล่น” คือ อากาแล่นแห่งความรู้ ความจำ และหมายรวมถึงการระลึกได้ (พุทธทาสภิกขุ, 2549: 12-24) “สติ” คือ ความระลึกได้ ทำให้รู้ตัวเมื่อทำกิจใด ๆ (พระโพธิญาณเถร (ชา สุภทฺโท), 2532: 8) ซึ่งเป็นหลักธรรมอันมีอุปการะมากในทางพระพุทธศาสนา

บทสรุป

อุดมการณ์ของผู้พิพากษาและตุลาการในการทำหน้าที่สำคัญ คือการประสาทความยุติธรรมแก่ผู้มีอรรถคดี ซึ่งจักต้องปฏิบัติด้วยความซื่อสัตย์สุจริต เที่ยงธรรม ถูกต้องตามกฎหมาย และนิติประเพณี ทั้งจักต้องแสดงให้เห็นที่ประจักษ์แก่สาธารณชนว่าตนได้ปฏิบัติหน้าที่อย่างเคร่งครัดครบถ้วน โดยยึดมั่นในความอิสระของตนและเทิดทูนไว้ซึ่งเกียรติศักดิ์แห่งสถาบันตุลาการ ดังปรากฏในประมวลจริยธรรมข้าราชการตุลาการ พุทธศักราช 2529 นั้น มีความสัมพันธ์กับหลักธรรมทางพระพุทธศาสนา คือความซื่อสัตย์สุจริต ซึ่งมีความหมายลึกซึ้งและประณีตกว่าความหมายในทรรศนะของบุคคลทั่วไป ด้วยจักต้องดำรงความประพฤติชอบในวิชาชีพตุลาการประกอบด้วย กล่าวคือ จักต้องไม่ประพฤติปฏิบัติใน *อกุศลมูล 3* อันเป็นต้นตอของความชั่วตามหลักธรรมของพระพุทธศาสนา คือ *โลภะ โทสะ และโมหะ* ทั้งยังต้องยึดถือ *หลักมัชฌิมาปฏิปทา* ในการ

ปฏิบัติหน้าที่ มีจริยวัตรอันดีในทำนองเดียวกับศีลวัตรของภิกษุ อันจักก่อให้เกิดความเลื่อมใสแก่สาธารณชน สามารถนำเอาหลักธรรมพื้นฐานในทางพระพุทธศาสนา มาปรับใช้กับการดำเนินชีวิตและการปฏิบัติหน้าที่ ได้อย่างเหมาะสม มี *หลักสัปบุริสธรรม 7 หลักพรหมวิหาร 4 หลักอิทธิบาท 4 หลักสังคหวัตถุ 4 และหลัก ขรวาสาธรรม 4* เป็นอาทิ

จริยธรรมเกี่ยวกับการปฏิบัติหน้าที่ในทางอรรถคดีของผู้พิพากษาและตุลาการ คือการวางตนเป็นกลาง และปราศจากอคติทั้งปวง ดังปรากฏในข้อบัญญัติแห่งประมวลจริยธรรมข้าราชการตุลาการ พุทธศักราช 2529 นั้น มีความสัมพันธ์กับหลักธรรมทางพระพุทธศาสนา ว่าด้วย *อคติ 4* คือ *ฉันทาคติ โทสาคติ ภยาคติ และโมหาคติ* อันเป็นหลักธรรมที่ผู้พิพากษาและตุลาการยึดถือในการประสาทความยุติธรรมทางอรรถคดีสืบเนื่องมาแต่ครั้ง *กฎหมายลักษณะอินทภาษ* ในสมัยกรุงศรีอยุธยาจวบจนปัจจุบัน โดย *อคติ* เช่นว่านั้น ไม่เพียงหมายความว่าอคติที่มีแก่ตัวบุคคลซึ่งเป็นคู่ความ ทนายความ หรือพยาน แต่ยังหมายความว่ารวมถึงอคติต่อข้อคิดเห็น ที่ทำ ความเชื่อ ประเพณีบางเรื่อง หรือต่อความผิดบางประเภทโดยเฉพาะด้วย ในการวินิจฉัยอรรถคดีของผู้พิพากษาและตุลาการ จักต้องยึดหลักธรรมแห่งพระพุทธศาสนาในเรื่องการมี *อุเบกขา* ซึ่งเป็นหลักธรรมใน *พรหมวิหาร 4* เพื่อเหนี่ยวรั้งให้มีใจเป็นกลาง พึงสำรวมตนให้เหมาะสมกับตำแหน่งหน้าที่ ด้วยหลักธรรมในข้อที่ว่าด้วย *สติ* เพื่อให้ระลึกได้และตื่นรู้อยู่เสมอ

อุดมการณ์ของผู้พิพากษาและตุลาการที่ดี จริยธรรมเกี่ยวกับการปฏิบัติหน้าที่ในทางอรรถคดีของผู้พิพากษาและตุลาการที่ดี นอกจากจะมีหลักธรรมในทางพระพุทธศาสนาเป็นรากฐานสำคัญอันลึกซึ้งและแน่นแฟ้นในประมวลจริยธรรมข้าราชการตุลาการ พุทธศักราช 2529 แล้ว ในรัฐธรรมนูญแห่งราชอาณาจักรไทย พุทธศักราช 2560 ก็ให้การรับรองหลักธรรมในทางพระพุทธศาสนาสะท้อนผ่านบทบัญญัติอันเกี่ยวกับศาลไว้อย่างแยบคาย แม้ในคดีแห่งหลักนิติธรรมและหลักวิชาชีพนักกฎหมาย ก็ปรากฏหลักธรรมทางพระพุทธศาสนาในคำอธิบายอย่างเป็นสากล ซึ่งนับเป็นหลักฐานสำคัญในการยืนยันว่าหลักธรรมในทางพระพุทธศาสนานั้นไม่จำกัดด้วยกาลเวลา สถานที่ หรือหมู่ชน

องค์ความรู้ที่ได้รับ

องค์ความรู้ที่ได้รับจากการศึกษาหลักธรรมทางพระพุทธศาสนาในประมวลจริยธรรมข้าราชการตุลาการ พุทธศักราช 2529 ว่าด้วยอุดมการณ์ของผู้พิพากษาและจริยธรรมการปฏิบัติหน้าที่ในทางอรรถคดี มีดังนี้

1. ประมวลจริยธรรมข้าราชการตุลาการ พุทธศักราช 2529 เป็นข้อบัญญัติที่ใช้เป็นมาตรฐานจริยธรรมของผู้พิพากษาและตุลาการ รวบรวมจากจริยธรรมข้าราชการตุลาการซึ่งมีอยู่ในกฎหมายหลายฉบับ และในประเพณีของบรรพตตุลาการซึ่งยึดถือปฏิบัติมาอย่างสืบเนื่องตั้งแต่กฎหมายสมัยกรุงศรีอยุธยา เพื่อให้ผู้พิพากษา ผู้ช่วยผู้พิพากษา ตะเะยุติธรรม และผู้พิพากษาสมทบ พึงยึดถือปฏิบัติ ทั้งในด้านการปฏิบัติหน้าที่ราชการศาลยุติธรรมและการครองตนในสังคม

2. หลักธรรมทางพระพุทธศาสนาอันเป็นหลักธรรมที่สำคัญสำหรับอุดมการณ์ของผู้พิพากษาและตุลาการ และสำหรับจริยธรรมการปฏิบัติหน้าที่ในทางอรรถคดี ในประมวลจริยธรรมข้าราชการตุลาการ

พุทธศักราช 2529 ประกอบด้วย *หลักอภุคศลมูล 3* คือ โลภะ โทสะ โมหะ *หลักอคติ 4* คือ ฉันทาคติ โทสาคติ ภยาคติ โมหาคติ และ *หลักมัชฌิมาปฏิปทา* คือทางสายกลาง ทั้งนี้ นอกจากหลักธรรมที่สำคัญดังกล่าวแล้ว หลักธรรมอันเป็นคุณแก่การครองตนในฐานะผู้พิพากษาและตุลาการซึ่งพึงยึดถือปฏิบัติ ก็มีความสำคัญยิ่งต่อความเลื่อมใสและเชื่อถือในสถาบันตุลาการของสาธารณชน อาทิ *หลักสัปปุริสธรรม 7* คือ อัมมัญญา อัตถัญญา อุตตัญญา มัตตัญญา กาลัญญา ปริสัญญา ปุคคลัญญา *หลักพรหมวิหาร 4* คือ เมตตา กรุณา มุทิตา อุเบกขา *หลักอิทธิบาท 4* คือ ฉันทะ วิริยะ จิตตะ วิมังสา *หลักสังคหวัตถุ 4* คือ ทาน ปิยวาจา อุตถจริยา สมานัตตตา *หลักฆราวาสธรรม 4* คือ สัจจะ ทมะ ขันติ จาคะ เป็นต้น การวางตนในทางธรรมดังกล่าว ย่อมเป็นคุณต่อการปฏิบัติหน้าที่และการดำรงตนของผู้พิพากษาและตุลาการตามข้อบัญญัติในหมวด 3 จริยธรรมเกี่ยวกับการปฏิบัติหน้าที่ในทางตุลาการ หมวด 4 จริยธรรมเกี่ยวกับกิจการอื่น และหมวด 5 จริยธรรมเกี่ยวกับการดำรงตนและครอบครัว แห่งประมวลจริยธรรมข้าราชการตุลาการ พุทธศักราช 2529 ด้วย

เอกสารอ้างอิง

- คณะนิติศาสตร์ มหาวิทยาลัยธรรมศาสตร์. (2558). *หนังสือรวมบทความวิชาการ เนื่องในโอกาส 60 ปี รองศาสตราจารย์สุดา วิคริตพิชญ์*. กรุงเทพฯ: เตือนตุลา.
- คณะอนุกรรมการวิชาการว่าด้วยหลักนิติธรรมแห่งชาติและคณะอนุกรรมการบรรณาธิการหนังสือหลักนิติธรรม ในคณะกรรมการอิสระว่าด้วยการส่งเสริมหลักนิติธรรมแห่งชาติ. (2558). *หลักนิติธรรม The Rule of Law ความหมาย สาระสำคัญ และผลของการฝ่าฝืนหลักนิติธรรม*. กรุงเทพฯ: พี เอส พรินติ้ง แอนด์ ดีไซน์.
- จิตติ ดิงศภัทย์. (2558). *หลักวิชาซีพนักกฎหมาย*. กรุงเทพฯ: วิญญูชน.
- ดิเรก ควรสมาคม. (2557). *นิติปรัชญา*. กรุงเทพฯ: วิญญูชน.
- พิศวาท สุขคนธพันธุ์. (บ.ก.). (2536). *หนังสือรวมบทความวิชาการเนื่องในโอกาสครบรอบ 84 ปี ศาสตราจารย์จิตติ ดิงศภัทย์*. กรุงเทพฯ: มหาวิทยาลัยธรรมศาสตร์.
- พุทธทาสภิกขุ. (2549). *การงานคือการปฏิบัติธรรม* (พิมพ์ครั้งที่ 3). กรุงเทพฯ: สุขภาพใจ.
- พระธรรมกิตติวงศ์ (ทองดี สุรเตโช ป.ธ.9, ราชบัณฑิต). (2548). *พจนานุกรมเพื่อการศึกษาศาสตร์ พุทธศาสตร์ ชุดคำวัด*. กรุงเทพฯ: เลียงเชียง.
- พระธรรมปิฎก (ป.อ. ปยุตโต). (2546). *พุทธธรรม* (พิมพ์ครั้งที่ 11). กรุงเทพฯ: มหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย.
- พระโพธิญาณเถร (ชา สุภทฺโท). (2532). *สมาธิภาวนา*. กรุงเทพฯ: กลุ่มศึกษาและปฏิบัติธรรม.
- สมลักษณ์ จัดกระบวนพล. (2558). *ข้าแต่ศาลที่เคารพ*. กรุงเทพฯ: มติชน.
- สำนักงานส่งเสริมตุลาการ กระทรวงยุติธรรม. (2529). *ประมวลจริยธรรมข้าราชการตุลาการ*. กรุงเทพฯ: สำนักงานส่งเสริมงานตุลาการ กระทรวงยุติธรรม.
- สุนทรียา เหมือนพะวงศ์. (บ.ก.). (2563). *ผู้พิพากษาที่ดี: A Good Judge*. นนทบุรี: ภาพพิมพ์.
- เสนีย์ ปราโมช, ม.ร.ว. (2559). *กฎหมายสมัยอยุธยา* (พิมพ์ครั้งที่ 2). กรุงเทพฯ: วิญญูชน.